

مقاله پژوهشی

بررسی سیر تحولات و تغییرات سازمان فضایی شهر مشهد

محمدجواد نطق*

کارشناس ارشد معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مهدی حسین زاده

پژوهشگر دکتری معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۰۵ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۱

چکیده | شهر مشهد به عنوان یکی از شهرهای تاریخی ایران، در قرن سوم هجری قمری در حاشیه روستای طوس و تابران پدیدار شد. توسعه و گسترش شهر مشهد در طول تاریخ همواره به مرکزیت حرم مطهر امام رضا (ع) بوده است. در واقع حرم به عنوان هسته و مرکز شهر نقشی تعیین کننده در نحوه شکل گیری سازمان فضایی شهر داشته است. این پژوهش با دیدگاه کل نگر به شهر از منظر تحولات سازمان فضایی، به بررسی تاریخی-تحلیلی چگونگی تغییرات شالوده کلی شهر مشهد پرداخته و پیامدهای آن را در از بین رفتن اجتماع هویت مند شهری در ارکان سازمان فضایی شامل: مرکز، ساختار، محلات و قلمرو شهری، بررسی شده است. در نگاه کل نگر، شهر، نظامی منسجم از اجزای مرتبط با هم است که هر جزء نقشی بر عهده داشته و همه در راستای تحقق هدفی واحد نقش خود را ایفا می کنند. با توجه به مطالعات کتابخانه ای و بررسی تحولات تحلیلی صورت گرفته در پژوهش، به نظر می رسد تحولات سازمان فضایی شهر مشهد از دوران صفوی تا به امروز، به خصوص در نیم قرن اخیر پیامدهای مخربی مانند از بین رفتن بافت منسجم شهر مشهد در مرکز و توسعه لجام گسیخته و بی مرزی در قلمرو شهری را به دنبال داشته است. مداخلاتی که به واسطه طرح های توسعه شهری و توسعه مرکز مذهبی به مثابه عنصر قدرتمند، موجب تخریب اجتماع و بافت هویت مند ساکنان قدیمی مشهد و مهیا کردن آن برای زائر به جای مجاور شده است.

واژگان کلیدی | سازمان فضایی، مشهد، مرکز، محله، ساختار، قلمرو.

شهر می شده است یا مراکز مذهبی مانند حرم ها و مساجد به عنوان قطب و کانون شهر یک توسعه مرکزی و تحت الشعاع پیرامون خود را شکل داده و در شالوده تشکیل دهنده سازمان فضایی شهر مؤثر بوده اند. با بررسی سیر تحولات تدریجی سازمان فضایی شهر مشهد، استنتاج می شود که مهمترین عنصر شکل دهنده و تأثیرگذار در توسعه شهر مشهد حرم مطهر امام رضا (ع) بوده است. بالطبع جاذبیت این قطب مذهبی، از ابتدای شکل گیری شهر مشهد، توسعه شهری همواره با مرکزیت این مکان صورت گرفته است. به همین سبب ارتباط بی واسطه و همگن با محیط پیرامون از جمله مشخصات حرم در طول تاریخ بوده است. اما این ارتباط پیوسته و ارگانیک مرکز و سایر ارکان سازمان فضایی شهری مشهد از دوره صفوی

مقدمه | شهر یک فرایند جامعه پذیری است که تمدن را به وجود می آورد، بنابراین شکل گیری و توسعه کالبدی صرف نمی تواند به پدید آمدن یک شهر منجر شود. شهرها متشکل از اندام های به هم پیوسته و مرتبط هستند که از پس یک اجتماع هویت مند شکل گرفته است. در نگاه کل نگر شهر نظامی منسجم از اجزای مرتبط با هم است که هر جزء نقشی بر عهده داشته و همه در راستای تحقق هدفی واحد نقش خود را ایفا می کنند. در تفکر سیستمی شهر را متشکل از اجزایی می پندارد که مجموعه آن ها سازمان فضایی^۱ شهر را می سازند. به عنوان مثال در شهرهای سنتی ایران بازار به عنوان یک عنصر خطی موجب شکل گیری ساختاری طولی در راستای

*نویسنده مسئول: ۰۹۳۵۵۰۱۱۵۳۲@gmail.com: mmuhammad.natagh5011532

دیزانی، ۱۳۹۵). منصوری و همتی (۱۳۹۹) در پژوهشی، تعبیر پژوهشگران فارسی زبان در بیان مفهوم سازمان فضایی شهر را ارزیابی کرده‌اند. بررسی سازمان فضایی شهر تبریز از صدر اسلام تا دوره قاجار توسط منصوری و محمدزاده (۱۳۹۶) انجام شده است. این پژوهش با تکیه بر منابع تاریخی و تصویری سعی در تحولات سازمان فضایی شهر تبریز از قبل از دوره ایلخانی تا دوره قاجار را در قالب دیاگرام‌های تحلیلی داشته است. بهرامی و آتشین‌بار (۱۳۹۸) تحولات منظر شهری مرکز شهر همدان را بررسی کرده‌اند. ابرقویی‌فرد و منصوری (۱۴۰۰) به بازخوانی مؤلفه‌های سازنده سازمان فضایی شهر ایرانی پس از اسلام با تکیه بر سفرنامه‌ها پرداخته‌اند و بیان داشته‌اند توصیفات سیاحان از شهرهای ایرانی در قرون ۸ تا ۱۳ ه.ق، نشانگر سازمان‌یافتگی و عملکرد پیوسته عناصری خاص است که در قالب الگوی مشابه سازمان فضایی شهر، شکل‌گیری کلیت شهر به‌گونه‌ای منحصربه‌فرد را میسر ساخته و تحقق مدنیت و جامعه شهری را در قالب ارگانیک زنده و پویا به‌همراه داشته است. برخی مطالعات با نگاه نظریه پیچیدگی به مطالعه شهر پرداخته‌اند (Sefika Sule, E. & Nihan, 2019; Morani, 2015; Crawford, 2016). نظریه‌ای که در آن اثر گذاری مؤلفه‌های مختلف در یک سیستم مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این راستا، پژوهشی تحلیل تحولات فضایی بخش مرکزی شهر تهران را براساس نظریه پیچیدگی مطالعه کرده است (حاتمی‌نژاد، پوراحمد، زیباری و بهبودی مقدم، ۱۴۰۰). عاطف الشعری در پژوهشی به بررسی سازمان فضایی شهر مدینه در دوره قبل از مدرنیته و تأثیرات حکومت عثمانی بر ارکان شهری مدینه را بررسی کرده است (Alshehri, 2018). فریدا نیلوفر در مقاله‌ای به چگونگی سیر تغییرات سازمان فضایی شهر داکا در بنگلادش پرداخته است (Nilufar, 2010). السلیم مطالعه‌ای بر روی چگونگی شکل‌گیری سازمان فضایی شهرهای مذهبی بر پایه مرکز مذهبی انجام داده است. او در این پژوهش سعی در تبیین چگونگی شکل‌گیری فعالیت‌های رفتاری و سکونتی در پیرامون مرکز مقدس شهری داشته است (Al-salim, 2021). کی‌منش در پایان‌نامه خویش در دانشگاه دلفت به بررسی رابطه تأثیرات قدرت مذهب در شکل‌گیری هویت شهر مشهد پرداخته است (Keimanesh, 2011). دیوید دارونت پایان‌نامه‌ای با موضوع رشد شهری مرتبط با توسعه اقتصادی-سیاسی و غرب‌گرایی در شهر مشهد را در دانشگاه دورهام به انجام رسانیده است. وی در این پژوهش با بررسی توسعه مدرنیسم و شکل‌گیری محلات جدید تغییرات ایجادشده در شرایط اجتماعی و سکونتی مردم مشهد را تحلیل کرده است (Darwent, 1965). معروفی و روزینا به تأثیر زیارت در شکل‌گیری شهرهای مذهبی همچون مشهد و مکه پرداخته‌اند. آن‌ها در این پژوهش در مورد مبانی و مصادیق شهرهای مقدس

به بعد با تغییرات دستوری و طرح‌های توسعه شهری دچار گسست شده است. مسئله‌ای که این پژوهش قصد پرداختن به آن را دارد، بررسی تاریخی-تحلیلی سیر تغییرات شالوده سازمان فضایی شهر مشهد به‌واسطه مداخلات صورت‌گرفته در اجزای آن یعنی مرکز، ساختار، محلات و قلمرو است.

روش تحقیق

این پژوهش یک تحقیق تاریخی-تحلیلی است که به بررسی کلان تا خرد تحولات سازمان فضایی شهر مشهد براساس نگرش کل‌نگر می‌پردازد و به‌وسیله مطالعه متون و قیاس نقشه‌های تاریخی، سیر تاریخی توسعه و گسترش مشهد و همچنین بررسی شرایط کنونی سازمان فضایی شهر، پیامدهای تغییرات شهر مشهد را در چهار رکن اصلی سازمان فضایی یعنی مرکز، ساختار، محلات و قلمرو شهری مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد.

پیشینه تحقیق

مطالعات انجام‌شده مرتبط با این پژوهش در دو دسته قابل تقسیم‌بندی است: دسته اول کتب و منابعی است که به توصیف شهر مشهد و تحولات تاریخی آن در دوره‌های مختلف تاریخی پرداخته‌اند: کتاب‌هایی چون «مطلع‌الشمس» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲)، «در جست‌وجوی هویت شهری مشهد» (رضوانی، ۱۳۸۴)، «تاریخ شهر مشهد از آغاز تا مشروطه» (سیدی، ۱۳۷۸)، «پایتخت‌های ایران» (کیانی، ۱۳۷۶) و «مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی: مشهور به گزارش مکتب شاهپور» (مدرس رضوی، فیاض، مؤیدی، مولوی و فرخ، ۱۳۸۸) و همچنین سفرنامه‌های مختلفی از جمله «روزنامه سفر خراسان» (حکیم الممالک، ۱۳۵۶)، «سفرنامه فریزر: سفر زمستانی» (فریزر، ۱۳۶۶)، «سفرنامه خانیکوف: گزارش سفر به بخش جنوبی و آسیای مرکزی» (خانیکوف، ۱۳۷۵)، «از خراسان تا بختیاری» (دالمانی، ۱۳۷۸)، «شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان» (مک‌گرگر، ۱۳۶۶). دسته دوم پژوهش‌هایی که از بُعد ساختاری و سیستماتیک شهر را مطالعه کرده‌اند: کتاب «سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره اسلامی» با مطالعه بر آرا و نظرات مختلف پیرامون چگونگی مطالعه شهر، سعی در تعریف سازمان فضایی و ایجاد چهارچوب برای مطالعه در این حوزه را داشته است و اساس سازمان فضایی شهرهای ایران از جمله قزوین، تبریز، بوشهر، گرگان و یزد را مبتنی بر چهار رکن اساسی مرکز، کل‌های کوچک، ساختار و قلمرو معرفی و تحلیل کرده است (منصوری، ۱۳۹۹). کتاب «سازمان فضایی شهر قزوین» به مطالعه تاریخچه تحولات منظر شهری قزوین پرداخته و تغییرات دوره‌های مختلف تاریخی را در چهار نظام مرکز، ساختار، محلات و قلمرو تحلیل کرده است (منصوری و

مطالعه کردند و نقش محوری و مرکزی حرم مطهر رضوی را در شهر مشهد تحلیل کرده‌اند (Maroufi & Rosina, 2017). عباس آذری و همکارانش پژوهشی را مرتبط با نحوه تأثیر گسترش و توسعه اماکن مذهبی در شهرهای اسلامی انجام داده‌اند و شهرهایی همچون مدینه، مکه و نجف و کربلا را به‌عنوان موارد مشابه با مشهد بررسی کرده‌اند. چگونگی حضور مردم در جبهه‌های مختلف پیرامون حرم مسئله‌ای است که به‌وسیله داده‌های کامپیوتری در این پژوهش به رشته تحلیل درآمده است (آذری، براتی، میر معینی و محمدی اوجان، ۱۳۹۷). وجه تمایز پژوهش پیش رو در مقایسه با سایر مطالعات صورت گرفته، علاوه بر مصداق مورد مطالعه، بررسی تأثیرات طرح‌های توسعه شهری بر سازمان فضایی شهر مشهد در قالب رویکرد کل‌نگر است که تلاش دارد با اتکا به منابع کتابخانه‌ای و تاریخی، به روش سیستماتیک نقش عوامل و اجزا را در ارتباط با یکدیگر در دو تحلیل کل به جز و جز به کل بررسی کند. در واقع بررسی تأثیر حرم مطهر امام رضا (ع) به‌عنوان هسته و مرکز بر سازمان فضایی شهر بر سایر عناصر و اندام‌های شهری و در نگاه کلان‌تر، بررسی مداخلات شهری و تحولات شکل گرفته در شالوده سازمان فضایی شهر از جمله مرکز، ساختار، کل‌های کوچک و قلمرو شهری در دوره‌های مختلف تاریخی از اهداف اصلی این پژوهش است.

تعاریف و چهارچوب نظری

شهرها تحت تأثیر عوامل و ابعاد مختلف، مبتنی بر تعریف واحدهای اجتماعی با کارکردهای خاص و براساس مرکزیتی اولیه شکل می‌گیرند. ابعاد اجتماعی و فیزیکی شهر، رابطه پویایی با یکدیگر دارند (مخلص، ۱۳۹۶، ۱۵). این تعریف از شهر، موجودیت آن را به‌عنوان یک سیستم به رسمیت می‌شناسد. در نتیجه باید بتوان در داخل سیستم اجزای نیمه‌مستقلی را تشخیص داد که «انتظام» میان آن‌ها معادل سازمان فضایی شهر به حساب آید (منصوری و دیزانی، ۱۳۹۵). شهرها نیز همانند سایر سیستم‌های اجتماعی یک سیستم پیچیده به‌شمار می‌روند؛ چراکه نه تنها آن‌ها از اجزای بسیاری تشکیل شده‌اند؛ بلکه پیچیدگی آن‌ها به‌طور عمده تحت تأثیر کنش چندگانه و تعاملات بین عناصر و بازیگران مختلف شهری است (Moroni & Cozzolino, 2019, 42-13). مطابق با تعاریف نظری و چهارچوب تعریف‌شده برای این پژوهش، سازمان فضایی شهر مبتنی بر چهار رکن اصلی است: مرکز، ساختار، کل‌های کوچک و قلمرو (منصوری، ۱۳۸۶، ۱۳۹۲، ۱۳۹۹).

• قلمرو

قلمرو، لبه‌ای است که یک ناحیه دارای ویژگی خاص را از نواحی مجاور آن جدا می‌سازد. این ویژگی خاص می‌تواند شامل صفتی معین و قابل دریافت با ادراک حسی و یا نتیجه

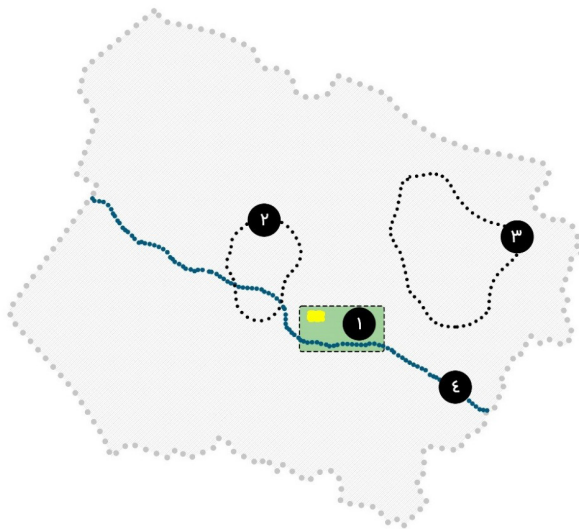
• مرکزیت یا هسته

در شهر سنتی ایران اتفاقات معنایی و کارکردی به‌صورت خودجوش در یک مکان برهم منطبق می‌شدند و مفهوم مرکزیت با محل آن، که الزاماً مرکز هندسی شهر نیز نبود، مرکزیت را پدید می‌آورد (همان، ۵۳). مرکز، مهمترین عنصر شاخص سازمان فضایی و امری مجرد و ذهنی است. مفهومی که مکان و مشخصات خاص خود را دارد. هسته و معادل کل شهر، چکیده شهر و اجماع رویدادهای آن است (منصوری، ۱۳۸۶، ۵۱). مرکز شهر مفهومی عینی-ذهنی است که در لایه‌های کالبدی، فعالیتی و معنایی برآمده از خاطره جمعی، حس تعلق به مکان، هویت شهر و نمادهای آن متبلور می‌شود. چیستی و هویت شهر در «مرکز» ظهور می‌کند و توسط شهروندان به‌عنوان شناسه شهر شناخته می‌شود (مخلص، ۱۳۹۶، ۱۶). مرکز، مکانی خاص است که اقشار مختلف و متنوع یک جامعه در آن سکونت دارند که در نهایت معرف یک مجموعه زیستی با نشانه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مشخص است (Hiscock & Cohen, 2018, 181).

• ساختار شهر

از آنجا که سیستم درون خود سیستم‌های کوچک‌تری دارد، لذا هریک از عناصر یا شناسه‌های سازمان فضایی شهر به‌مثابه یک سیستم می‌تواند سیستم کوچک‌تر و ساده‌تری به حساب آید. از جمله آن‌ها می‌توان به ساختار یا مجموعه‌ای از راه‌ها اشاره کرد: راه‌های اصلی، راه‌های درجه دو و راه‌های فرعی‌تر. شبکه راه‌ها سیستمی است مرکب از اجزای مختلف. هر خیابان خرده‌سیستمی است که نقش خاصی را در کلیتی به نام شبکه راه‌ها یا ساختار شهر ایفا می‌کند (آتشین‌بار، منصوری و شیبانی، ۱۳۹۱، ۹۵). ساختار، محوری کالبدی-عملکردی است که بخش‌های اصلی شهر را به یکدیگر پیوند می‌دهد (منصوری، ۱۳۹۹، ۵۶) و به‌طور معمول متأثر از راه‌های مهم

نوغان در نیمه دوم قرن ششم هجری کاملاً با هم یکی شده و شهر کوچک مشهد را تشکیل داده بودند. در این زمان (۵۶۸ هجری قمری) مشهد همچون نیشابور مورد حمله طوایف «غز» قرار گرفت که علی‌رغم خرابی‌های عمده در شهر، آسیبی به حرم مطهر وارد نشد (ابن اثیر، ۱۳۶۸، ج. ۲۰، ۲۴۸). مشهد از قرن دوم تا قرن نهم هجری قمری، توسعه کلانی نداشته ولی با حاکم شدن پادشاهان تیموری رفته‌رفته به کانون خراسان تبدیل شده است. تصویر ۱ عناصر سازمان فضایی شهر مشهد را از زمان شکل‌گیری تا پیش از دوران تیموری تشریح می‌کند. باغ حمید بن قحطبه به‌عنوان مرکز، سناباد و نوغان به‌عنوان کلهای کوچک و قنات نقش ساختار شهر را ایفا می‌کنند. توجه دودمان تیموری به شهر مقدس و رشد و توسعه اقتصادی، فرهنگی و آبادانی آن باعث شد مشهد به دومین شهر حکومتی بعد از هرات تبدیل شود (رضوانی، ۱۳۸۴، ۱۵۲). علاوه بر آن ساختن دولتخانه چهارباغ در قرن ۹ ه.ق، هویت واقعی یک شهر را به این مجموعه زیستی بخشید و عناصر اصلی آن شامل مرکز حکومتی، مرکز مذهبی و بازار و بارو در آن کالبد واقعی یافت (همان، ۲۲۲). در دوره تیموری ارگ حکومتی (چهارباغ) و حرم مطهر امام رضا (ع)، مهمترین عناصر اثرگذار بر شکل‌گیری اندام‌های شهری هستند، دو محله نوغان و سناباد به‌مثابه کل‌های کوچک، ایفای نقش می‌کنند و بازار به‌مثابه عنصری محوری، ساختار شهر را شکل می‌دهند. با توجه به مطالعه منابع، باروی اولیه مشهد پس از حملات متعدد غزها در قرن ششم هجری قمری دور شهر ساخته شده و به‌عنوان اولین قلمرو و لبه تعریف شده حد و حدود شهر مشهد را تعیین می‌کرده است (تصویر ۲).

تصویر ۱. عناصر سازمان فضایی شهر مشهد از زمان شکل‌گیری تا پیش از دوران تیموری، ۱- باغ حمید ابن قحطبه (محل قرارگیری مرقد امام)، ۲- روستای سناباد، ۳- روستای نوغان و ۴- قنات سناباد. مأخذ: نگارندگان.

منطقه‌ای، مکان‌یابی شده و همجواری آن با مرکزیت شهر بر شکل و مفهوم شهر به لحاظ عملکردی، کالبدی و معنایی دلالت دارد (همان).

• کل‌های کوچک

کل‌های کوچک در ترکیب شهر ایرانی، واحدهای نیمه‌مستقلی دیده می‌شود که همه سطح شهر را پوشش می‌دهند. این واحدها، «محله» نامیده می‌شوند و در حکم عناصر اصلی سیستم شهر هستند. محله‌ها به‌صورت مجموعه‌ای از اجزای به‌هم‌پیوسته عمل کرده و در کلیت و موجودیت خود دارای استقلال هستند. این عناصر که می‌توان آن‌ها را کل‌های کوچک نامید، از طریق ساختار با یکدیگر و مرکزیت شهر ارتباط دارند (همان، ۶۰). علاوه بر محلات، مجموعه‌های فعالیتی و خدماتی به‌عنوان یک واحد مستقل و یک کل در شهر وجود دارد. ارسن‌ها و میادین شهری کوچک‌مقیاس نمونه‌هایی از مجموعه‌های شهری هستند که همچون شهر و مرکز آن، در استقلال و ارتباط میان اجزا خود قابل‌بازشناسی هستند (همان).

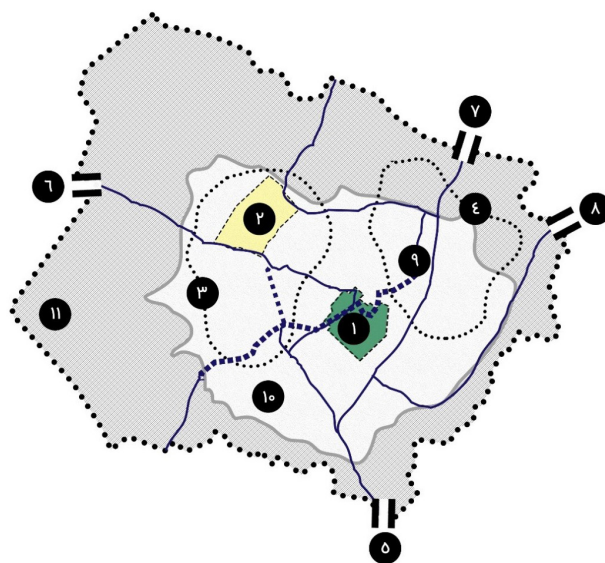
تحلیل سازمان فضایی شهر مشهد

شهر مشهد همواره به‌واسطه زائرپذیر بودن از ابتدای پیدایش، در حال توسعه و گسترش بوده است که این موجب تغییرات و تحولات اساسی در شاکله شهری شده است. تغییرات سازمان فضایی شهر مشهد در سه دوره قابل بررسی است. دوره اول: از زمان شکل‌گیری تا دوره تیموری، دوره دوم: در زمان حکومت صفوی تا قاجار و دوره سوم: از دوره پهلوی تا به امروز.

• دوره اول: از آغاز شکل‌گیری تا دوره تیموری (از قرن ۳ ه.ق تا ۹ ه.ق)

با مدفون شدن امام رضا (ع) در باغ حمید بن قحطبه در قرون سوم هجری قمری در قریه سناباد نوغان، نطفه اولیه مشهد بسته شد و به مرور با ساکن شدن شیعیان و مجاوران حضرت در قرون بعد، شهر مشهد شکل گرفت (رضوانی، ۱۳۸۴، ۱۴۸). پیش از آن، در مجاورت مشهد شهر مهم «نوغان» قرار داشت که یکی از چهار شهر ولایت توس و بعد از تابران بزرگترین و حتی در سده‌های اولیه اسلامی بزرگتر و مهمتر از تابران بود. در قرون سوم و چهارم، شیعیان و علاقمندان آل علی (ع) و مجاوران حرم مطهر «به‌تدریج خانه‌هایی در اطراف حرم ساخته‌اند و حصن و باروی یادشده در اطراف قبر حضرت رضا (ع) به‌عنوان اولین عنصر کالبدی شهر، نقش ارگ شهر یا آخرین نقطه دفاعی را بازی می‌کرده است» (همان، ۲۱۵). اولین باروی مشهد در سال‌های ۵۱۰ تا ۵۱۵ هجری قمری احداث شد (مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۸، ۱۶). مهمترین عاملی که باعث شد مشهد برخلاف توس و تابران، از حملات قوم‌های مختلف در امان بماند حرم مطهر امام رضا (ع) بود (Darwent, 1965, 76). سناباد و

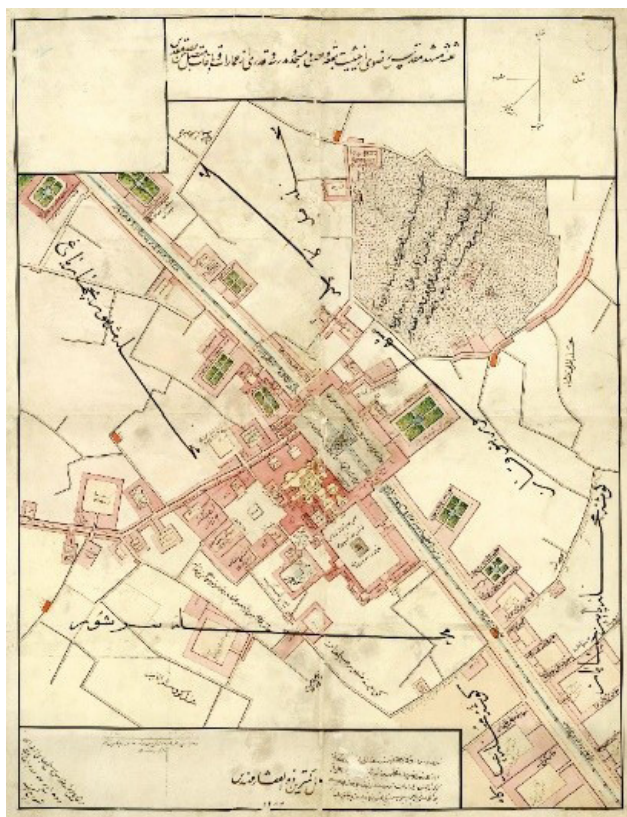
از مرکز شهر مشهد به محوریت حرم مطهر امام رضا (ع) و محله‌های پیرامون تهیه شده است، بالاخیابان، پایین خیابان و محله چهارباغ در کنار سایر محلات مشخص شده است (تصویر ۳). به لحاظ نظام ساختاری، بالاخیابان و پایین خیابان مشهد به‌عنوان یک محور حکومتی در دوره صفوی به‌عنوان اولین تغییر ساختاری اساسی در مشهد پدیدار شدند. احداث این خیابان با تخریب بافت متراکم و ریزدانه همگن پیرامون حرم حاصل شد (خیابانی که از میانه ارگ حکومتی گذر می‌کرد، مهمترین هدفش تأکید بصری به سمت حرم بود). البته این محور در دوره قاجار به بعد به‌عنوان محور هویت‌مند و عنصر نشانه شهری به سمت حرم شناخته شد و به‌عنوان مهمترین اندام ساختاری پیونددهنده شهر بدل گردید. پس از جابه‌جایی ارگ حکومتی (قلعه نظامی) در دوران قاجار به سمت جنوب‌غرب، قلمرو جدیدی برای محدوده شهری تعریف شد. در نقشه جامعی از مشهد که توسط کلنل جولیس دالمس^۲ در دوران قاجار و در سال ۱۲۸۶ هجری قمری تهیه شده، بالاخیابان و پایین خیابان به‌عنوان محور شاخص در نقشه کاملاً شهر را به‌دو نیمه مجزا بدل کرده است و ارکان سازمان فضایی را از خود متأثر ساخته است (تصویر ۴). با اتکا به نقشه جولیس و منابع بررسی‌شده، ارکان و اندام‌های تشکیل‌دهنده

تصویر ۲. سازمان فضایی شهر مشهد در دوره تیموری، ۱- حرم مطهر و مسجد گوهرشاد، ۲- ارگ حکومتی (چهارباغ)، ۳- محله سناباد، ۴- محله نوغان، ۵- دروازه عیدگاه، ۶- دروازه سراب، ۷- دروازه نوغان، ۸- دروازه میرعلی عمو، ۹- بازار، ۱۰- محدوده ساختمان شهر و ۱۱- محدوده باغات و اراضی. مأخذ: نگارندگان (بازترسیم نقشه ترسیم‌شده توسط Keimanes, 2011).

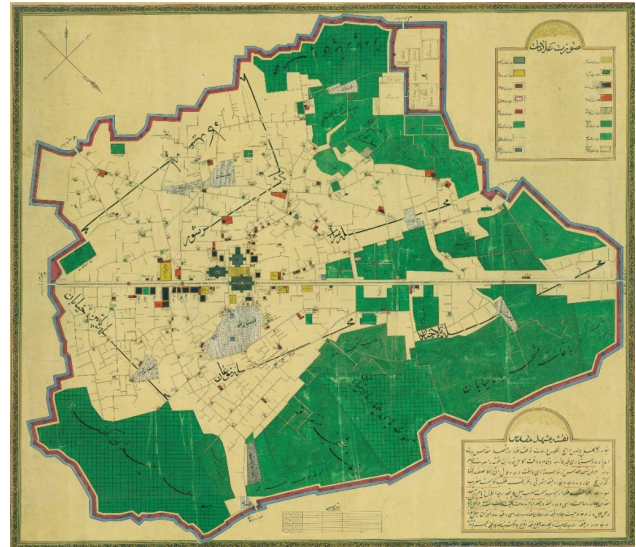
• دوره دوم: صفوی، افشاری و قاجار (قرن ۱۰ تا قرن ۱۳ ه.ق)

مهمترین واقعه کالبدی مشهد تا زمان سلطنت شاه عباس احداث مجدد باروی شهر توسط شاه طهماسب بود که به‌دلیل حملات مکرر ازبک‌ها در سال ۹۲۵ ه.ق بود. علاوه بر آن از مهمترین اقدامات شاه عباس احداث بالاخیابان و پایین خیابان به طول سه کیلومتر در سال ۱۰۱۶ ه.ق بود. خیابانی با جهت شمال‌غربی-جنوب‌شرقی که در دو طرف به دو دروازه منتهی می‌شد (رضوانی، ۱۳۸۴، ۲۲۷). در دوره افشاریه، بعد از پایتخت شدن مشهد، چهارباغ حکومتی رونق گرفت و در آن باغ‌ها و کاخ‌های متعددی بنا شد. با پایان دوران افشاریه و آغاز حکومت قاجاریه، بنای حکومتی جدیدی در جنوب‌غرب شهر و در جوار باروی شهر ساخته می‌شود. یکی از دلایل این امر می‌تواند در خرابی‌های وارد شده بر شهر مشهد و عمارات چهارباغ در حمله آقامحمدخان و فتحعلیشاه قاجار و درگیری‌های آنان با بازماندگان سلسله افشار دانست (کیانی، ۱۳۷۶، ۹۳۲). در شرح حال وضعیت چهارباغ، بیلی فریزر انگلیسی که در سال ۱۲۵۰ ه.ق وارد مشهد شده و پانزده روز در این شهر اقامت داشته، روزی قدم زنان از چهارباغ گذشته و می‌نویسد: «چهارباغ به ویرانه‌های تبدیل شده بود و تنها مردی در آن بیل می‌زد تا برای خودش سبزی بکارد» (فریزر، ۱۳۶۶، ۳۲۱). در دوره قاجار علی‌رغم تخریب کامل چهارباغ، محله‌ای را که قبلاً عمارات چهارباغ در آنجا قرار داشت به نام محله چهارباغ می‌نامیدند (حسینی، ۱۳۹۰، ۸۴). در نقشه‌ای که از آرشیو کاخ گلستان

تصویر ۳. نقشه مرکز شهر مشهد (حرم امام رضا (ع) و محلات متصل در بافت مرکزی). مأخذ: آرشیو کاخ گلستان.

خراب شده بود و همچنین کسانی که به قصد سکونت به مشهد می‌آمدند، نیاز به مسکن داشتند. در نتیجه شهر از مرکز به طرف بارو وسعت می‌یافت و به این ترتیب بسیاری از مزارع و باغ‌های درون بارو که تا پایان دوره قاجار حدود نیمی از مساحت را به خود اختصاص داده بود به مناطق نوساز تبدیل شدند. شهر به سمت مراتع غرب و جنوب‌غربی که هوای بهتر و آب فراوان‌تر داشت گسترش یافت (همان، ۲۵۶). در سال ۱۳۵۴ شمسی در زمان «عبدالعظیم ولیان» نایب تولیت، همه خانه‌ها و بناها تا شعاع ۳۲۰ متر از گنبد مطهر تخریب و تسطیح شد که منجر به تخریب بخش قدیمی بازار و تعداد زیادی از مساجد و مدارس شد. این تخریب گسترده مهم‌ترین مداخلات در مرکز شهر مشهد تا آن زمان بود. گسترش سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷ شمسی (وقوع انقلاب اسلامی) بعضی از روستاهای اطراف شهر مشهد را وارد محدوده شهر مشهد کرد و به مرور بافت‌های مسکونی مدرنی در آن‌ها شکل گرفتند (رضوانی، ۱۳۸۴، ۲۷۱). آنچه که از دوره پهلوی دوم به بعد روی داد، تغییر مرکز شهر مشهد به سمت غرب و جنوب بود (تصویر ۶) به طوری که قلمرو شهری ماهیت اولیه خود را از دست داد. بعد از آن که در دوره پهلوی اول با تخریب یک میدان ۲۱ هکتاری در پیرامون حرم دومین تغییر بزرگ در مرکز صورت پذیرفت. محلاتی مانند نوغان با احداث خیابان طبرسی در دوره پهلوی اول به دو نیم تقسیم شدند. بسیاری محلات نیز در دوره پهلوی دوم با تخریب شعاعی از بین رفتند، در بررسی ساختار، خیابان‌های شهر مشهد با تبعیت از توسعه مدرن‌سیم شبکه‌های شهری را به هم متصل کردند. در نتیجه توسعه شهر به بیرون از قلمرو و حصار قاجاری کشیده شد (تصویر ۶). توسعه ناشی از افزایش جمعیت، موجب گسترش شهر و تغییر ساختار نظام محلات شد، بدین ترتیب مراکز و محلات جدیدی در شهر تعریف شد (تصویر ۷). تصویر ۸، سازمان فضایی شهر مشهد را پس از ایجاد یک حلقه بزرگ در مرکز و تغییرات اساسی در ساختار و محلات شهری و همچنین توسعه شهر به بیرون از قلمرو قاجاری را به نمایش گذاشته است. در دوران جمهوری اسلامی، در جهت توسعه حرم مطهر و سهولت اسکان زائرین و دسترسی آسان، بافت تاریخی پیرامون حرم تخریب، و هتل‌ها، مسافرخانه‌ها و مسیرهای دسترسی سواره جایگزین آن شد. توسعه‌های زیر بنایی حرم مانند احداث صحن‌های مختلف از جمله صحن جامع رضوی و اجرای طرح‌های توسعه شهری در منطقه ثامن مانند طرح مشاورین طاش از سال ۱۳۷۸ به بعد از جمله اقدامات کلان در حوزه مرکزی شهر مشهد بوده که تخریب‌های گسترده‌ای به همراه داشته است. در بررسی سازمان فضایی شهر در این دوره متناسب با گسترش شهر و توسعه در جهات مختلف به خصوص در جهت

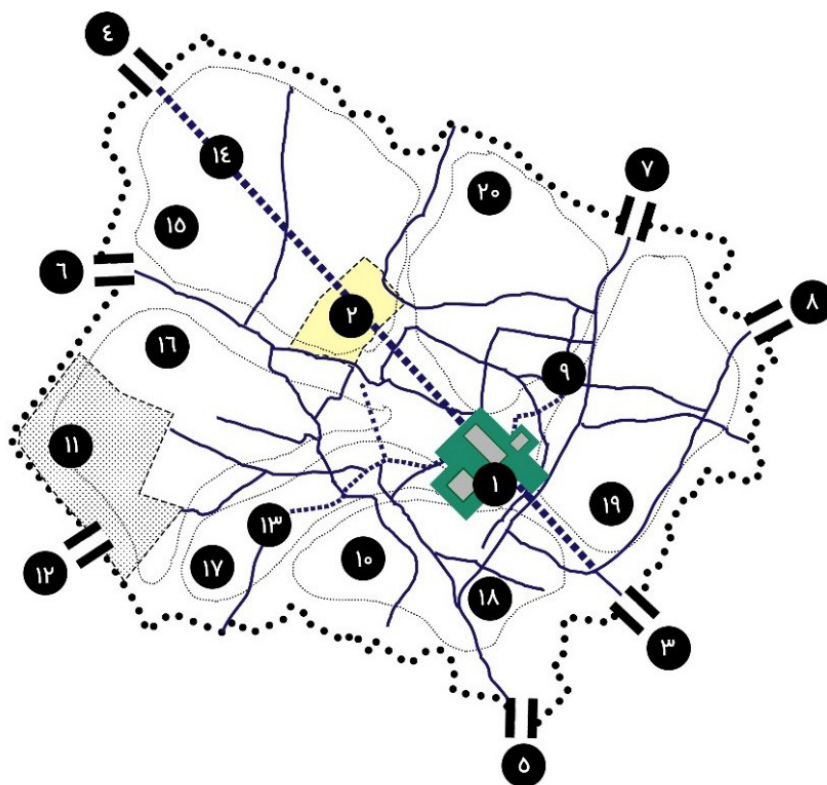

تصویر ۴. نقشه مشهد در اواخر دوران قاجار. پدید آورنده: کلنل جولیس دالمس. مأخذ: آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

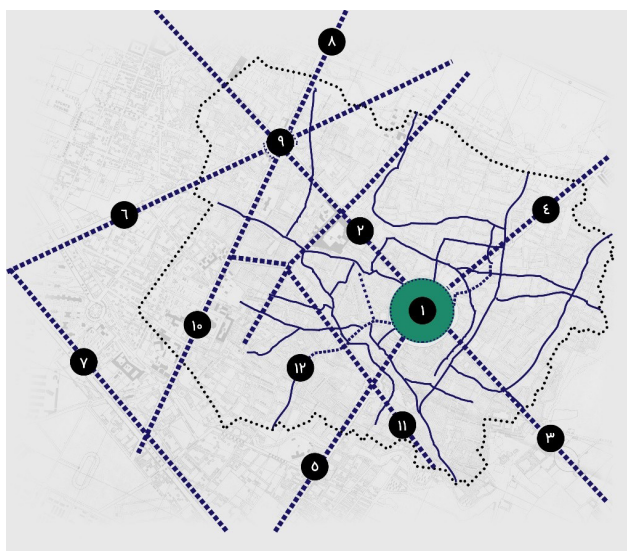
سازمان فضایی شهر مشهد در دوره صفوی و قاجار در تصویر ۵ به تصویر کشیده شده است.

• دوره سوم: پهلوی اول تا به امروز

در زمان حکومت رضاشاه، شهر در درون بارو و به تدریج به خارج بارو در جهت غرب و جنوب‌غرب گسترش می‌یابد. باروی شهر به‌عنوان مهم‌ترین عنصر شهری، علت وجودی خود را به تدریج از دست می‌دهد و رو به ویرانی می‌گذارد. یکی از مهم‌ترین تحولات کالبدی-ساختاری شهر مشهد را در این دوره می‌توان احداث فلکه حضرت به‌وسیله خیابان حلقوی پیرامون حرم دانست (رضوانی، ۱۳۸۴، ۲۵۲). ایجاد این میدان با تخریب بافت مسکونی پیرامون حرم میسر شد. «خیابان تهران» در جهت جنوب‌غربی (خیابان امام رضا (ع) فعلی) نیز در سال‌های ۱۳۰۹ و ۱۳۱۱ شمسی به این خیابان-فلکه مرتبط شدند. همچنین احداث خیابان طبرسی در جهت شمال‌شرقی، محله نوغان را به دو بخش تقسیم کرد. با احداث این دو خیابان دسترسی مسیرهای منتهی به حرم مطهر (ع) به چهار محور اصلی تبدیل شد. محور خیابان ارگ (امام خمینی (ره) فعلی) در سال‌های ۱۳۰۷-۹ شمسی به طوری احداث شد که از ارگ شهر شروع و پس از تقاطع با بالاخیابان (خیابان شیرازی فعلی) به خواجه ربیع (عبادی فعلی) برسد و در تقاطع بالاخیابان زمینه‌ساز احداث میدانی به نام میدان شاه شد که بعدها به‌عنوان مرکز شهر سعی در تعادل بخشیدن ورود به بافت پیرامون حرم داشت. با شکل‌گیری میدان شاه (میدان شهدای فعلی) و ساخته شدن خیابان فوزیه (دانشگاه فعلی) و امتداد آن، یکی از مهم‌ترین میادین سمبلیک و همین‌طور ترافیکی شهر شکل گرفت (همان، ۲۵۵). کسانی که محله‌هایشان در خیابان‌کشی‌ها

تصویر ۵. اندام‌های تشکیل‌دهنده سازمان فضایی شهر مشهد در دوره قاجار، ۱- مرکز (حرم مطهر، مسجد گوهرشاد، صحن عتیق)، ۲- ارگ حکومتی، ۳- دروازه پایین‌خیابان، ۴- دروازه بالاخیابان، ۵- دروازه عیدگاه، ۶- دروازه سراب، ۷- دروازه نوغان، ۸- دروازه میرعلی عمو، ۹- بازار، ۱۰- پایین‌خیابان، ۱۱- بالاخیابان، ۱۲- دروازه ارگ، ۱۳- قلعه (ارگ) نظامی، ۱۴- قلمرو (حصار شهر)، ۱۵- محله بالاخیابان، ۱۶- محله سراب، ۱۷- محله سرشور، ۱۸- محله عیدگاه، ۱۹- محله پایین‌خیابان و ۲۰- محله نوغان. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۷. سازمان فضایی شهر مشهد در دوره پهلوی اول و دوم، ۱- مرکز (حرم مطهر)، ۲- محور بالاخیابان، ۳- محور پایین‌خیابان، ۴- خیابان طبرسی، ۵- خیابان تهران، ۶- خیابان فوزیه (دانشگاه کنونی)، ۷- خیابان سپه (ملک‌الشعرا بهار کنونی)، ۸- خیابان خواجه ربیع (عبادی کنونی)، ۹- میدان مجسمه (شهدا کنونی)، ۱۰- خیابان پهلوی یا ارگ (امام خمینی (ره) کنونی) و ۱۱- بازار. مأخذ: نگارندگان.

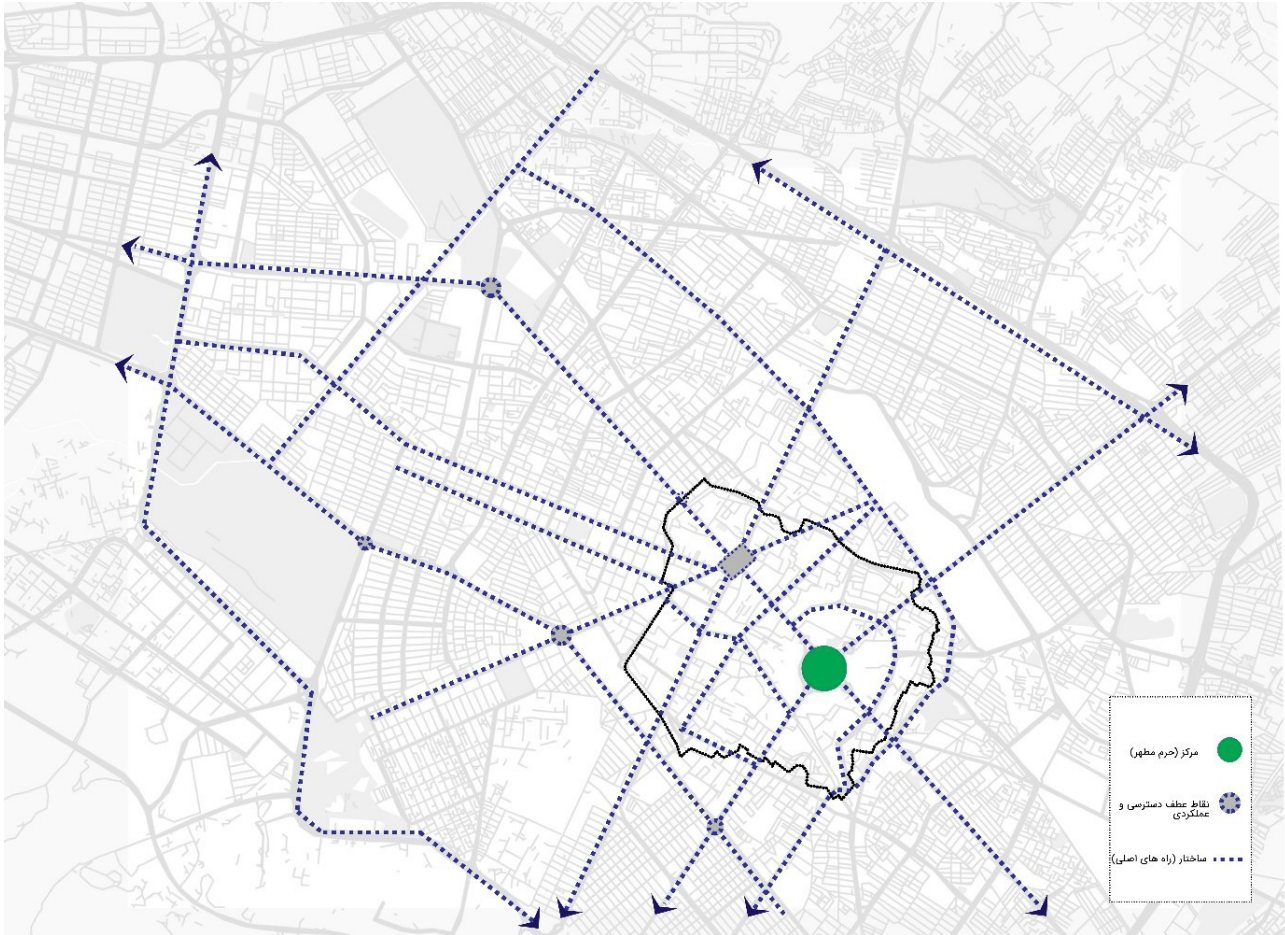

تصویر ۶. نقشه شهر مشهد در سال ۱۳۳۱ شمسی تهیه شده توسط تیم متخصصین آمریکایی. مأخذ: آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

شمال و غرب شهر، مرکز در یک نقطه قابل تعریف نیست و تبدیل به مراکز مختلف شده است. جدول ۱ به خلاصه‌ای از اتفاقات و تغییرات رخ داده در ارکان اصلی سازمان فضایی شهر مشهد در دوره‌های تاریخی مختلف پرداخته است.

نتیجه‌گیری

چهارچوب بررسی جزءبه‌جزء ارکان سازمان فضایی شهر مشهد

تصویر ۸. سازمان فضایی شهر مشهد در دوره جمهوری اسلامی. مأخذ: نگارندگان.

یا تضعیف آن بر کل شهر تسری پیدا خواهد کرد. یکی از معیارهای مرکز بودن در یک شهر، مرکزیت اجتماعی و مدنی است. کانونی که تنوع مطلوبی از انواع گونه‌های اجتماعی در آن یافت می‌شود و مردم خود را در آن شریک و سهیم می‌پندارد. در شهر مشهد، جدایی حرم از شهر را می‌توان یکی از نتایج غلبهٔ مداخلات دستوری و حاکمیتی دانست. حرم مطهر رضوی و بافت پیرامونی آن که تا پیش از این به‌عنوان مرکز، جایگاه تمامی اقشار و سلاقی اجتماعی بوده است، به‌واسطهٔ تصمیمات و اقدامات اقتدارگرایانه‌ای همچون توسعهٔ بی‌رویهٔ مرزها و حجیم‌سازی کالبدی حرم با هدف نمایش سیاسی و اقتصادی از شهر جدا شده و با گرفتن قدرت از نیروهای اجتماعی به نفع نیروهای حاکمیتی، اعتبار و حیثیت خود را به‌عنوان مرکز شهر تا حد زیادی از دست داده است. بنابر این ساختار همگن شهری که مبتنی بر بازار و محورهای ارگانیک متصل به حرم بودند دچار گسست شده و مرکز به‌مثابهٔ یک قطب مذهبی به توسعهٔ فیزیکی جهت خدمت‌دهی به زائر، مجاوران را به حاشیه‌های شهر می‌راند. به‌واسطهٔ این مداخلات در سازمان فضایی، اساس پیوند محلات و قلمرو شهری نیز تحت تأثیر قرار گرفته است. محلات و بازار به‌عنوان عناصر متصل به

در دو دورهٔ مشخص قابل تعریف است: دورهٔ تیموری و دورهٔ صفوی تا قاجار. در این دو دوره تغییرات به‌گونه‌ای است که قابلیت تعیین مرز و تفاوت در ارکان سازمان فضایی را میسر می‌سازد. این تغییرات در جدول ۲، در دو دورهٔ ذکر شده به نمایش درآمده است. در دورهٔ پهلوی به بعد به‌دلیل گسترش شهر در جهت شمال و غرب، حرم تنها به‌عنوان مرکز مذهبی فعالیت می‌کند و مراکز جدید دیگری در شهر تعریف شده است. ساختار شهر نیز به تأثیر از مدرنیزاسیون و گسترش شهر، باعث جداسازی بسیاری از محلات شهری و از بین رفتن مرحله‌ای قلمرو قاجاری شده است (تصویر ۸). تغییرات مورفولوژیکی بزرگ در شهر مشهد، غالباً تحت امر یک پایگاه حکومتی- دستوری و نه ارگانیک بوده است که نظام سازمان فضایی شهر را تغییر داده است. این تغییرات در سازمان فضایی موجب از بین رفتن شاکلهٔ هویت‌مند و یکپارچهٔ ارکان سازمان فضایی می‌شوند. ارکان و اندام‌هایی که خود به‌عنوان اجزای هویت‌بخش، شهر را تعریف کرده‌اند، به‌واسطهٔ مداخلات به عناصری غیر مرتبط و منفصل بدل می‌گردند و اعتبار و انسجام کلی خود را از دست می‌دهند. مرکز در سازمان فضایی هر شهر مهمترین عنصر تلقی می‌شود به‌طوری که تقویت

بررسی سیر تحولات و تغییرات سازمان فضایی شهر مشهد

مرکز پس از تخریب‌های گسترده به بهانه توسعه، به ویرانه بدل گشته‌اند. به نوعی که تعریف و محدوده محلات هویت‌مند کهن را از بین برده است و نظام محله و سکونت را به نظام سرمایه و اقامت تبدیل کرده است. اثراتی که در مقیاس خرد، کل‌های کوچک و ارتباط آن‌ها را از هم منفصل کرده و در مقیاس کلان، با توسعه بی‌رویه در حدود شهری، مرز بین درون و بیرون را از بین برده است. تا حدی که مرز مبینی میان داخل و خارج شهر قابل تعریف نباشد.

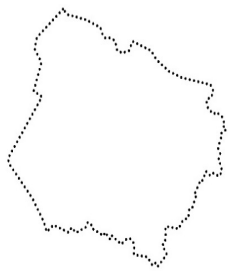
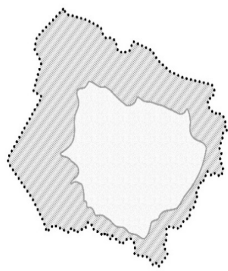
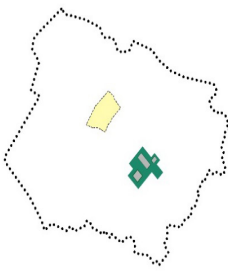
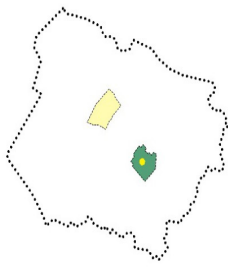
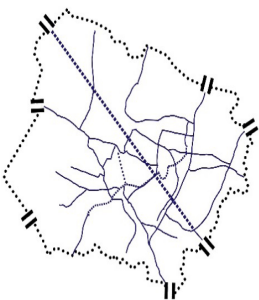
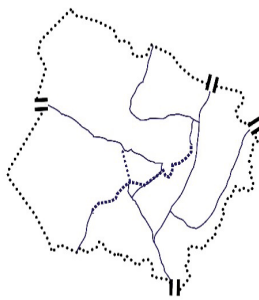
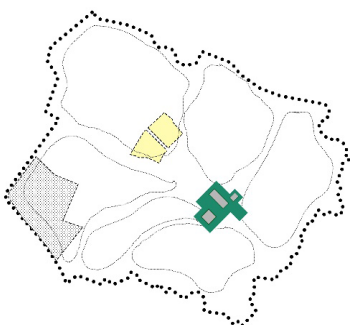
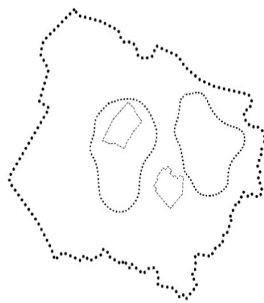
اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

جدول ۱. تغییرات ارکان سازمان فضایی شهر مشهد مطابق بر منابع و نقشه‌های تاریخی. مأخذ: نگارندگان.

دوره‌های تاریخی	تغییرات ارکان سازمان فضایی شهر مشهد	مرکز	ساختار	کل‌های کوچک	قلمرو
اوایل اسلام تا قبل از حمله مغول (قرن ۲ تا قرن ۷ ه.ق)		حرم مطهر امام رضا (ع) مرکز آیینی و کانونی شهر برای شکل‌گیری	ساختار متراکم پیوسته کوچه‌ها و محلات به‌طور متصل به حرم امام رضا (ع)	توسعه ارگانیک محلات متناسب با افزایش جمعیت مجاورین حرم شکل گرفته بودند. محلات در این دوره متشکل از دو محله اصلی نوغان و سناباد بودند.	ساخت اولین حصار و باروی مشهد در سال ۵۱۵ ه.ق که کارکردی دفاعی داشته است.
ایلخانان تا تیمور (قرن ۸ تا قرن ۹ ه.ق)		ساخت ارگ حکومتی چهارباغ در نزدیکی حرم، ساخت مسجد گوهرشاد و چند مدرسه در پیرامون حرم	ایجاد مرکز حکومتی، مرکز مذهبی و بازار	توسعه محلات و شکل‌گیری دو محله دیگر در مشهد به نام‌های سراب و سرشور	انتقال آب چشمه گیلان تا حرم جهت تقویت مرکز
صفوی (قرن ۱۰ تا ۱۲ ه.ق)		بنا نهادن مذهب شیعه به‌عنوان مذهب اصلی موجب رونق گرفتن حرم امام رضا (ع) شد. ساخته شدن صحن کهنه و بازار و مدارس و مساجد پیرامون مرکز مذهبی	احداث بالاخیابان و پایین‌خیابان، اولین تغییر اساسی ساختاری دستوری در مشهد که به نوعی موجب دونیم‌شدن مشهد و اهمیت گرفتن بالاخیابان و بی‌ارزش شدن پایین‌خیابان مشهد شد.	اولین اقدام به معنی جدایی محلات از یکدیگر و برتری یافتن محله‌ای بر محله دیگر به خاطر جهت ورود به حرم (بالاخیابان ارزش بالاتر و محله اعیان‌نشین خوانده می‌شد و پایین‌خیابان محله مردم بی‌بضاعت بود)	ساخت حصار پیرامون مشهد توسط شاه طهماسب در سال ۹۱۵ ه.ق
افشاریه و قاجاریه (قرن ۱۳ تا ۱۴ ه.ق)		- شکل‌گیری بست بالاخیابان و پایین‌خیابان - توسعه و رونق چهارباغ حکومتی	هویت گرفتن محور بالاخیابان و پایین‌خیابان با کاشت درختان و نهر آب جاری	افزایش دو محله دیگر به مشهد با نام‌های ارگ و سراب و تبدیل شدن مشهد به شش محله اصلی	- ساخت ارگ حکومتی و گسترش اراضی و توسعه شهر به سمت جنوب‌غربی - ایجاد شش دروازه ورودی به نام‌های عیدگاه، میرعلی عمونو، نوغان، بالاخیابان، پایین‌خیابان و سراب
پهلوی اول		تخریب بافت پیرامون حرم به‌صورت یک میدان به شعاع ۳۲۰ متر	احداث خیابان‌های تهران و طبرسی شروع توسعه شبکه‌های شهری با حضور رضاخان در مشهد در جریان جشن هزاره فردوسی	به دونیم تقسیم شدن محله نوغان به‌عنوان قدیمی‌ترین محله مشهد بعد از احداث خیابان طبرسی توسط دستور رضاخان	- توسعه شهر مشهد به سمت جنوب‌غربی - تغییر قلمرو شهری از مرکز حرم به سمت غرب و جنوب‌غرب به‌واسطه جهت گسترش شهر به آن سمت
پهلوی دوم		طرح مهندسی مشاور بوربور برای ایجاد یک حلقه تجاری اقامتی پیرامون حرم	منتهی‌شدن چهار شاهراه اصلی شهر به میدان حلقوی پیرامون حرم	شکل‌گیری محلات مدرن و ایجاد محلات جدید مانند تقی‌آباد، کوهسنگی و نندشت و تغییر محلات اصیل از محلات اولیه به محلات نوساز	برداشته شدن حصار شهری و اختلاط درون و بیرون شهر و کم‌رنگ شدن مرز قلمرو و احساس تعلق به شهر
جمهوری اسلامی		بی‌هویت شدن مرکز و تبدیل آن صرفاً به مرکز قدرتمند مذهبی شهر نه مرکزی که در آن تمام خاطرات مشترک مردم در آن اتفاق می‌افتد.	- بلاتکلیفی در ساختار و تصمیمات سودجویانه که موجب تخریب بافت تاریخی شد. - تغییر ساختار مرکز شهری و توسعه ناگزیر شهر ناشی از افزایش جمعیت	- تخریب محله‌های قدیمی و هویت‌دار مشهد. - تبدیل نظام محله و سکونت به نظام سرمایه و فراهم آوردن تسهیلات برای زائر	- از بین رفتن مرز شهر و ناپدید شدن قلمرو ذهنی و عینی - حذف شدن مرز بین درون و بیرون شهر

جدول ۲. تغییرات ارکان سازمان فضایی شهر مشهد در دو دوره تیموری و صفوی تا قاجار. مأخذ: نگارندگان.

دوره تاریخی		ارکان سازمان فضایی
صفوی و قاجار	تیموری	
		قلمرو
		مرکز
		ساختار
		کل‌های کوچک

سازمان فضایی در فصل چهارم کتاب مذکور و مبتنی بر چهار رکن مرکز، کل‌های کوچک، ساختار و قلمرو است.
۲. کلنل جولیس دالمج انگلیسی طبق توضیحی که در پانویس نقشه ارائه داده است، در محرم سال ۱۲۸۶ ه.ق در مدت هشت ماه توقف خویش در مشهد بدون یاری مسئولین وقت نقشه دقیقی از مشهد ثبت کرده است.

۱. نظریه سازمان فضایی شهر ایرانی، توسط دکتر سید امیر منصوری مطرح شده است؛ روش تحلیل سازمان فضایی شهرهای ایرانی در این نظریه، روشی ابداعی و نوین است که توسط ایشان در کتاب سازمان فضایی شهر ایرانی دوره اسلامی مطرح و در تحلیل شش شهر ایرانی مورد استفاده قرار گرفته است. در این مقاله، روش تحلیل سازمان فضایی شهر مشهد برگرفته از شیوه تحلیل

فهرست منابع

- آذری، عباس؛ براتی، ناصر؛ میرمعینی، مهدی و محمدی اوجان، شادی. (۱۳۹۶). بررسی الگوی حضورپذیری در حرم‌های مقدس و بافت پیرامونی آن‌ها. نمونه موردی: حرم مطهر امام رضا (ع) در شهر مشهد مقدس. *اولین همایش بین‌المللی معماری و شهرسازی جهان اسلام در عصر جهانی‌شدن*، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
- آتشین‌بار، محمد؛ منصوری، سید امیر و شیبانی، مهدی. (۱۳۹۱). نظم، عنصر اصلی در تحلیل علمی منظر خیابان. *باغ نظر*، ۹(۲۳)، ۹۳-۱۰۲.
- ابرقویی‌فرد، حمیده و منصوری، سید امیر. (۱۴۰۰). بازخوانی مؤلفه‌های سازنده سازمان فضایی شهر ایرانی پس از اسلام در سفرنامه‌های قرن نهم تا چهاردهم هجری قمری. *منظر*، ۱۳(۵۵)، ۲۰-۲۹.
- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۶۸). *تاریخ کامل، تاریخ بزرگ اسلام و ایران* (ترجمه ابوالقاسم حالت). ج. هجدهم و بیستم. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). *مطلع الشمس* (به اهتمام تیمور برهان لیمو دهی). تهران: انتشارات فرهنگسرا.
- حاتمی‌نژاد، حسین؛ پوراحمد، احمد؛ زیاری، کرامت‌الله و بهبودی مقدم، حسین. (۱۴۰۰). تحلیل تحولات فضایی بخش مرکزی شهر تهران براساس نظریه پیچیدگی. *آمایش جغرافیایی فضا*، ۱۱(۴۱)، ۲۳-۴۲.
- حسینی، سیدهاشم. (۱۳۹۰). چهارباغ مشهد تیموری در آیین تاریخ. *پژوهش‌های تاریخی*، ۳(۲)، ۷۳-۸۸.
- حکیم الممالک، علینقی بن اسماعیل. (۱۳۵۶). *روزنامه سفرخراسان* (زیر نظر ایرج افشار). تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- خانیکوف، نیکولای ولادیمیر ویچ. (۱۳۷۵). *سفرنامه خانیکوف*. گزارش سفر به بخش جنوبی و آسیای مرکزی (ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه). مشهد: آستان قدس رضوی.
- رضوانی، علیرضا. (۱۳۸۴). *در جستجوی هویت شهری مشهد*. تهران: انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی.
- دالمانی، هنری رنه. (۱۳۷۸). *از خراسان تا بختیاری* (ترجمه غلامرضا سعیدی). ج. دوم. تهران: نشر طاووس.
- سیدی، مهدی. (۱۳۷۸). *تاریخ شهر مشهد* (از آغاز تا مشروطه). تهران: انتشارات جامی.
- فریزر، جیمز بیلی. (۱۳۶۶). *سفرنامه فریزر (سفر زمستانی)* (ترجمه منوچهر امیری). تهران: انتشارات توس.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۶). *پایتخت‌های ایران*. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- مک‌گرگر، سی ام. (۱۳۶۶). *شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان* (ترجمه مجید مهدی‌زاده). ج. اول. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- مدرس رضوی، محمدتقی؛ فیاض، علی‌اکبر؛ مویدی، سیدعلی؛ مولوی، عبدالحمید و فرخ، محمود. (۱۳۸۸). *مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی*؛
- مشهور به گزارش مکتب شاهپور. مشهد: نشرآهنگ قلم مشهد.
- مخلص، فرنوش. (۱۳۹۶). ساختار چندهسته‌ای مدینه‌های مراکش. هنر و تمدن شرق، ۵(۱۲)، ۱۵-۲۲.
- منصوری، سید امیر. (۱۳۸۶). دو دوره سازمان فضایی در شهر ایرانی: قبل و بعد از اسلام با استعانت از شواهد تحولات شهر کرمان. *باغ نظر*، ۴(۷)، ۵۰-۶۰.
- منصوری، سید امیر. (۱۳۹۲). سازمان فضایی در شهر اسلامی ایران. هنر و تمدن شرق، ۱(۱)، ۵۱-۶۲.
- منصوری، سید امیر و دیزانی، احسان. (۱۳۹۵). *سیر تحول سازمان فضایی شهر قزوین از ابتدا تا دوران معاصر*. چاپ اول. تهران: پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر.
- منصوری، سیدامیر و محمدزاده، شبنم. (۱۳۹۶). تحولات سازمان فضایی شهر تبریز از اوایل اسلام تا دوره قاجار. *باغ نظر*، ۱۴(۵۱)، ۲۱-۳۲.
- منصوری، سیدامیر. (۱۳۹۹). *سازمان فضایی شهر ایرانی دوره اسلامی*. تهران: پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر.
- منصوری، سید امیر و همتی، مرتضی. (۱۳۹۹). ارزیابی تعابیر پژوهشگران فارسی‌زبان در بیان مفهوم سازمان فضایی شهر. *باغ نظر*، ۱۷(۹۲)، ۵-۱۸.
- Al-salim, Kh. (2021). Philosophy of Spatial Organization/ the Holy City Case Study. *IOSR Journal of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*, 26(1), 17-27.
- Alshehri, A. (2018). Ottoman Spatial Organization of the pre-modern City of Medina. *ABE Journal*, (13).
- Crawford, R. (2016). *What can complexity theory tell us about urban planning?*, In New Zealand Productivity Commission Research Note 2016/2.
- Darwent, D. F. (1965). *Urban growth about socio-economic development and westernization: a case study of the city of Mashad, Iran* (Unpublished Ph.D. Thesis in Architecture). Durham University, Durham, England.
- Keimanesh, T. (2011). *Pilgrimage, power, and identity of the place Mashhad* (UPublished Post-Master Thesis in Urbanism). Delft University of Technology (TU Delft), Delft, Netherlands.
- Maroufi, H., & Rosina, E. (2017). Cities Hosting Holy Shrines: the Impact of Pilgrimage on Urban Form. *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, 5, 30-44.
- Hiscock, M. & Cohen, D. B. (2018). Visual imagery and dream recall. *Journal of Research in Personality*, 7(2), 179-188.
- Moroni, S. (2015). Complexity and the inherent limits of explanation and prediction. *Planning Theory*, 14(3), 248-276.
- Moroni, S. & Cozzolino, S. (2019). Action and the city. Emergence, complexity, planning. *Cities*, 90, 42-51.

- Nilufar, F.(2010). Urban Morphology of Dhaka City: Spatial Dynamics of Growing City and the Urban Core. Presented in the International Seminar on the Celebration of 400 Years of the Capital Dhaka, Asiatic Society, February 2010, Dhaka.
- Sefika Sule, E. & Nihan, P. (2019). *Chaos, Complexity and Leadership 2017 Explorations of Chaos and Complexity Theory*. Germany:Springer.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

نطاق، محمدجواد و حسینزاده، مهدی. (۱۴۰۲). بررسی سیر تحولات و تغییرات سازمان فضایی شهر مشهد. منظر، ۱۵(۶۳)، ۲۶-۳۷.

DOI: 10.22034/MANZAR.2022.344669.2195

URL : https://www.manzar-sj.com/article_166053.html

